

гови социјални носиоци били су партијска бирократија (тзв. „национална партијска руководства“) и књижевници, тј. републичка удружења књижевника и Матица Српска и Матица Хрватска.

До првих продора националистичких тензија у јавност долази 1967. године када је Удружење књижевника Хрватске донело Декларацију о језику, да би се одмах након ње појавио „Предлог за размишљање“, иза чега су стајали српски књижевници. Као личности које су биле иницијатори ових докумената Чолаковић истиче Мирослава Крлежу и Фрању Туђмана са хрватске стране, а са српске Брану Црнчевића, Матију Бећковића, Добрицу Ђосића, Борислава Михаиловића-Михиза, Антонија Исаковића и др.

У свом „Дневнику“ Родољуб Чолаковић од средине 1967. до краја 1975. године највише простора посвећује анализам и коментарима националистичких тенденција у СКЈ, посебно у СК Хрватске, „случају Жанко“, смењивању партијских руководиоца Хрватске, а касније и Србије, те обрачунама у партијском руководству СК БиХ.

Од средине 70-тих година Чолаковић се у више наврата бавио анализама

и оценом Титовог политичког стила. Иако је несумњиво да је ценио Тита као великог политичара и јединствену фигуру у историји Југославије, замерао му је концентрисање свих функција (председника Партије и државе, врховног команданта, потпуно самостално вођење спољне политике) и помпу која је пратила његову политичку активност. „Сараднике је бирао према томе како се односе према њему. Може човек бити не знам како добар и користан партијски радник, њега ће он ликвидирати (политички) ако му се у нечему супротстави (Никезић, Латинка, Коча и други). Он је био демократа док се с њим слажеш, али само мало се успротиви и бићеш урнисан без милости. Добро је било што није био злопамтило, што није био суров, иначе би последице биле још теже. (Било би можда и мртвих глава, или би Голи оток био стална институција СФРЈ)“ (стр. 518).

Приказана књига несумњиво представља значајан допринос објављивању релевантне секундарне историјске грађе неопходне за научно изучавање послератне историје Југославије.

Марија ОБРАДОВИЋ

Томислав Пајић, ПРИНУДНИ РАД И ОТПОР У ЛОГОРИМА БОРСКОГ РУДНИКА 1941-1944, Београд 1989, стр. 391

Књига Томислава Пајића објављена је у едицији „Страдања и отпори“ у оквиру обимног југословенског пројекта „Југословени у фашистичким затворима, заробљеничким и концентрационим логорима и покретима отпора других земаља у другом светском рату“, којим координира Институт за савремену историју у Београду.

Књига се састоји од студије (стр. 5-293) и збирке од 33 одабрана документа (стр. 297-383) везана за тематику студије.

Студијски део рада, који обухвата шире подручје истраживања него што

наслов наговештава, подељен је у дванаест поглавља. Аутор се определио за хронолошко-тематски метод излагања материје. Поједини феномени, одређени факторима политичке или економске природе, обрађени као проблемске целине, стручно су уклопљени у хронолошку композицију рада.

Ослоњен на обимну архивску и објављену грађу, југословенску и немачку, као и релевантну домаћу литературу, аутор је тежиште истраживања ставио на узроке увођења, битне карактеристике и методе спровођења при-

нудног рада у Србији у време окупације. О значају истраживаног проблема говори и чињеница да је кроз радне и казнене логоре, распоређене уз бројне погоне и радилишта, од Борског рудника до Костолца, за време рата прошло преко 100.00 људи. Највећи део њих прикупљен је у Србији.

Улогу принудног рада аутор је анализирао у систему функционисања производних односа у којима, уместо најамног рада и профита у мирнодопским условима привређивања, преовлађују присилна мобилизација радне снаге, уз учешће војног фактора, а у систему дириговане производње и ратне привреде.

Принудни рад, битан чинилац немачке ратне производње, уведен је као последица недостатка радне снаге због регрутовања војника, недовољне економске мотивисаности и тешких услова рада у индустрији.

У уводу (стр. 13-35) аутор је сажето изнео економске и социјалне прилике у источној Србији пред други светски рат и дао преглед свих рудника, квалификационе структуре и социјално-економског положаја радника запослених у рудницама. Посебну пажњу посветио је најзначајнијем привредном објекту на том подручју, руднику бакра у Бору. Није, међутим, детерминисао економски и стратегијски значај његове производње за немачке војне потребе у условима недовољних количина бакра на европском континенту и поморске блокаде Европе од стране савезника.

Прво поглавље (стр. 36-60) посвећено је успостављању немачке војне управе у Србији, са посебним освртом на североисточну Србију и мере немачких окупационих власти за обезбеђивање привредних објеката на том подручју. Реконструишући успостављење и генезу окупационог система, аутор је нагласио све његове специфичности на овом простору, избегавајући опште делове већ обрађене у историографији. Окупационе установе, војне и радне јединице и личности у не-

мачкој управи у источној Србији, ангажоване за експлоатацију и обезбеђивање привредних објеката, разматрани су без сувишних детаља и дигресија.

Земљама окупираним у другом светском рату Немачка је ограничила или потпуно одузела економску сувереност, а њихове привреде потчиниола потребама Рајха. Немачке привредне установе и велике фирме за производњу наоружања биле су заинтересоване да се обнови рад стратешки важних објеката, због чега је један од најважнијих задатака немачке војне управе у Србији и био да на окупираној територији заведе ред и омогући економску експлоатацију њених привредних богатстава. У другом поглављу (стр. 61-92) аутор се бави питањем обнављања рада привредних предузећа у североисточном делу Србије, у ширем подручју Борског рудника, која су посредно или непосредно била укључена у Борски индустријски комплекс. Из настојања Немаца да постројења рудника, порушена у априлском рату, у најкраћем року оспособе за рад, може се закључити, иако аутор то посебно не разматра, важност овог рудника за потребе немачке ратне привреде.

Због повећања трошкова живота, реална вредност зарада радника након окупације Србије нагло је опала. На то је нарочито утицало поскупљење и недостатак робе на тржишту, првенствено животних намирница, и повећање новца у оптицају. Својим зарадама радници нису могли да покрију ни најнужније животне потребе. У трећем и четвртном поглављу, темељни своја истраживања на социјално-економским претпоставкама, аутор узроке увођења принудног рада у Србији види као последицу недовољне заинтересованости радника у извршавању радних обавеза због слабе економске мотивисаности.

Обиљем фактографских података илустровани су здравствени и стамбени услови и снабдевање радника у рад-

ним логорима у источној Србији. Као главни проблем који је изазвао несташицу радне снаге аутор је истакао ниске радничке наднице и нередовне и недовољне испоруке хране и одеће које се нису поправиле ни централизованом набавком намирница преко овлашћених фирми и расподелом путем општинских апровизија.

Због наведених услова најамни рад није дао очекиване резултате. Крајем 1941. године Српска влада је, по немачком узору, објавила Наредбу о обавезном раду и ограничењу слободе упошљавања којом се сва основна питања запошљавања преносе на владина министарства. Радници у погонима који су радили за Немачку нису могли самостално да одлучују о заснивању и прекиду радног односа. Анализа ових проблема представља приступ главном питању истраживања у четвртом поглављу.

У шестом поглављу из анализа и закључивања аутора произлази да су санкције и казнене мере које су пратиле Наредбу о обавезном раду створиле и другу категорију радника у логорима у источној Србији. Прописане казне затвора за неизвршавање радних обавеза влада је, априла 1942. године, заменила принудним радом од три месеца до једне године. За разлику од радника на обавезном раду, ови радници су имали третман затвореника. Били су смештени у хангарима са појачаним обезбеђењем, нису имали слободу кретања, а унутрашњи режим у логорима био је за њих строжији.

У неколико поглавља аутор кратко и површно износи стамбене и хигијенске услове, снабдевање и здравствено стање радника у логорима у Бору и Коштолцу. При томе су, закључује, одевање и исхрана радника били недовољни, поготову за зимске прилике. Исхрана, тј. храна није садржавала довољно калорија што је смањивало радну способност радника. Због прехладе, услед недостатка одеће, обуће и ћебади, оболевало је 7-8% „добровољних радника”,

15-20% припадника Националне службе за обнову Србије и 5-10% затвореника.

Тешки услови рада, лош смештај и слабо снабдевање утицали су да се с првим хладним данима 1942. године повећа одлив радне снаге. Од укупно 8.199 радника у Борском руднику је у окробру на посао излазило само 6.883, због чега је сам председник Српске владе Милан Недић био принуђен да формира комисију са задатком да проучи стање у руднику и предузме потребне мере за поправљење услова рада и подизање морала радника.

Довођење интернираца, Јевреја и ратних заробљеника на рад у логоре у источној Србији, аутор види као последицу промена односа на светским ратиштима и уласка рата у завршну фазу. Након неуспеха Вермахта на Источном фронту, Хитлеровом наредбом од 13. јануара 1943. године објављен је прелазак на „тотални рат”, максимално напрезање индустријских, сировинских и радних потенцијала Рајха, политички потчињених и окупираних земаља Европе за потребе опремања армије. Немачко војно и привредно вођство одлучило је да призводњу бахра у Борском руднику, који је у то време обезбеђивао 50% овог метала за немачку индустрију наоружања, одржи а, према могућности, и повећа. По оцени Министарства привреде Рајха проблем је био недостатак радне снаге. Од потребних 25.000 радника у Борском руднику и околним градилиштима средином 1943. године недостајало је још 10.000 – 12.000. Упућивање радника на обавезан рад није дало резултата јер је отпор овој законској одредби био велик. Да би овај проблем решила, Немачка је извршила притисак на мађарску владу да на рад у Борски рудник упути 6000 својих Јевреја, од средине 1943 до пролећа 1944. године. После капитулације Италије на рад у борску топоницу и рудник упућено је 2590 италијанских ратних заробљеника. На тај начин погони Борског рудника и градилишта у

источној Србији добили су и трећу категорију радника. И док је обавезан рад трајао шест месеци, принудни рад, уместо казне затвором, до годину дана, за Јевреје и ратне заробљенике радна обавеза није била ограничена и они су остајали на принудном раду до краја окупације.

Три поглавља рада аутор је посветио деловању ослободилачког покрета у источној Србији од устанка у лето 1941. до ослобођења 1944. године Партизанске јединице од самог почетка систематски су организоване и плански усмераване с циљем да онемогуће привредну производњу и спрече мобилизацију радне снаге кроз „економске акције” — препаде на индустријске и комуникацијске објекте. С тим циљем је на већи број од око 30 борбених десетина и омладинских актива био концентрисан око рудника у којима се одвијала производња за Немачку.

Деловање четничког покрета Драже Михаиловића, који је овде формирао своје прве организације почетком 1942. године, бринуло је Немце због евентуалне сарадње са Британцима који су на овом простору пред рат имали обавештајне пунктове и били заинтересовани за саботаже на подручју Бора и Ђердапа. Од јесени 1943. године четници су се све чешће приближавали Борском руднику припремајући се за орга-

низованије деловање међу радницима. Али њихов циљ, сматра аутор, није био ометање производње и обавезног рада, већ спречавање појачаних акција НОП у Борском рударском басену. Стога, закључује, од стране четника Драже Михаиловића не само да није било никаквих сметњи већ је њихово шире ангажовање у сузбијању НОП-а почетком 1944. године представљало подршку немачкој војној управи у спровођењу привредних и војних планова у овом делу Србије.

У раду, у којем се смењују историјско-политичке и привредно социјалне анализе, аутор је централни предмет истраживања, који се односи на један мањи део Србије, сместио у шири оквир војно-политичких и економских збивања у Европи и свету. И премда утицаје глобалне светске политике у том тренутку само површно повезује са збивањима у Србији, из рада се може закључити да подручје источне Србије, захваљујући у првом реду руднику бабра у Бору, Ђердапу и околним мањим рудницима и комуникацијама, према значају за немачку ратну привреду превазилази регионалне и националне оквире и представља један од најважнијих војно-економских и стратешких делова Балкана.

Драган АЛЕКСИЋ

Латинка Перовић, ЗАТВАРАЊЕ КРУГА: ИСХОД ПОЛИТИЧКОГ РАСЦЕПА У СКЈ 1971/1972, Свјетлост, Сарајево, 1991, стр. 474

Историја обрачуна са српским либералима последњи је трзај једног система власти и последњи покушај његовог очувања. Корени његовог распада били су дубоки и налазили су се можда већ у самом његовом настанку. Развој земље био је за тренутак враћен уназад али данас смо сведоци да је оно што је једном враћено кренуло са новим убрзањем напред, али са трагичним последицама.

Недавно се у југословенској јавности појавила књига Латинке Перовић „Затварање круга”, о догађајима у Југославији и Србији у периоду од 1964 до 1972. године. То је аргументовано сведочанство, чита се у једном даху, вероватно онако како је и написано, по завршетку свих збивања. Књига је прошла готово незапажено, што се тиче шире јавности, а њене делове објавио је током лета једино лист „Вре-